

Den medeltida stadskyrkan i stadsplanen och stadsbilden

Av C. J. Gardberg

Ämnet låter ganska vittfamnande, och jag vill därför genast anmäla en begränsning; jag utgår enbart från finländskt material. Det blir fråga om domkyrkan i Åbo och om stads- och sockenkyrkan i Borgå.

Åbo som stad och biskopssäte har en förhistoria, som inleddes med det s. k. första korståget 1155. Kristendomen var redan känd i landet sedan kanske 50-100 år, och korstågets främsta avsikt var troligen därför att i ett redan kristet land upprätta ett svenskt missionsstift under den svenske konungens beskydd. Det första biskopssätet torde ha funnits i Nousis ungefär två mil nordväst om Åbo.

Enligt ett påvligt brev av år 1229 låg det dåtida biskopssätet alltför avsides med tanke på bebyggelsens tyngdpunkter. Följden blev en flyttning av sätet till Aura ådal, till Korois udde, som vid ån ligger 1600 m ovanför den slutliga domkyrkan. I marken ses ännu grunden för den där byggda domkyrkan, som i sitt sista skede var en träkyrka med kor av sten i öster (1).

Med hänsyn till bebyggelsen i och kring Aura ådal under 1200-talets förra hälft kan man konstatera, att biskopssätet och domkyrkan låg på en mycket central plats, på en udde vid ån och mitt i bebyggelsen, med byar på båda sidor om ån. Det här illustrerar biskopens betydelse. Ända till 1280 var biskoparna i Åbo s. k. kanslersbiskopar, som var utnämnda av konungen och som svarade för utövandet av både den kyrkliga och den världsliga makten. Först 1280 delades uppgif-

terna på två skilda händer. Då utnämndes för första gången en »praefectus Finlandiae», för vilken Åbo slott tydligen grundlades. Därefter valdes biskoparna av prästerskapet. Det här betydde också att missionsstiftet, som hade stått under konungens och Uppsala-biskopens kontroll, nu blev ett fullvärdigt biskopsstift. Domkapitlet torde ha inrättats 1276 eller något år därefter.

Också Korois blev tydligen under loppet av 1200-talet svåråtkomligt, kanske framför allt för de tyska hansakoggar, som troligen inte kunde flyta ända upp till biskopssätet med dess närbelägna marknadsplats. Orsaken kan också ha varit de jordskred, som troligen då och då försvårade trafiken på ån närmast nedanom Korois. Det senaste skedde 1831, och då täpptes ån för en tid nästan helt igen (2).

Oberoende av orsakerna kan man konstatera, att en handelsplats senast vid mitten av 1200-talet uppstod vid stranden nedanför den slutliga domkyrkan. Möjligen var det tyska handelsmän som anlade det första samhället. På en kulle strax ovanför byggdes en träkyrka, som visserligen är helt försvunnen, men delar av dess av sten murade sakristia finns fortfarande kvar, inbakade i den senare domkyrkans sakristia. Söder och öster om kyrkan fanns ett torg, en marknadsplats, som bestod också långt senare. Kyrkan blev därigenom den centrala punkten i den äldsta stadsbildningen.

Beträffande torget är det skäl att tillägga, att biskop

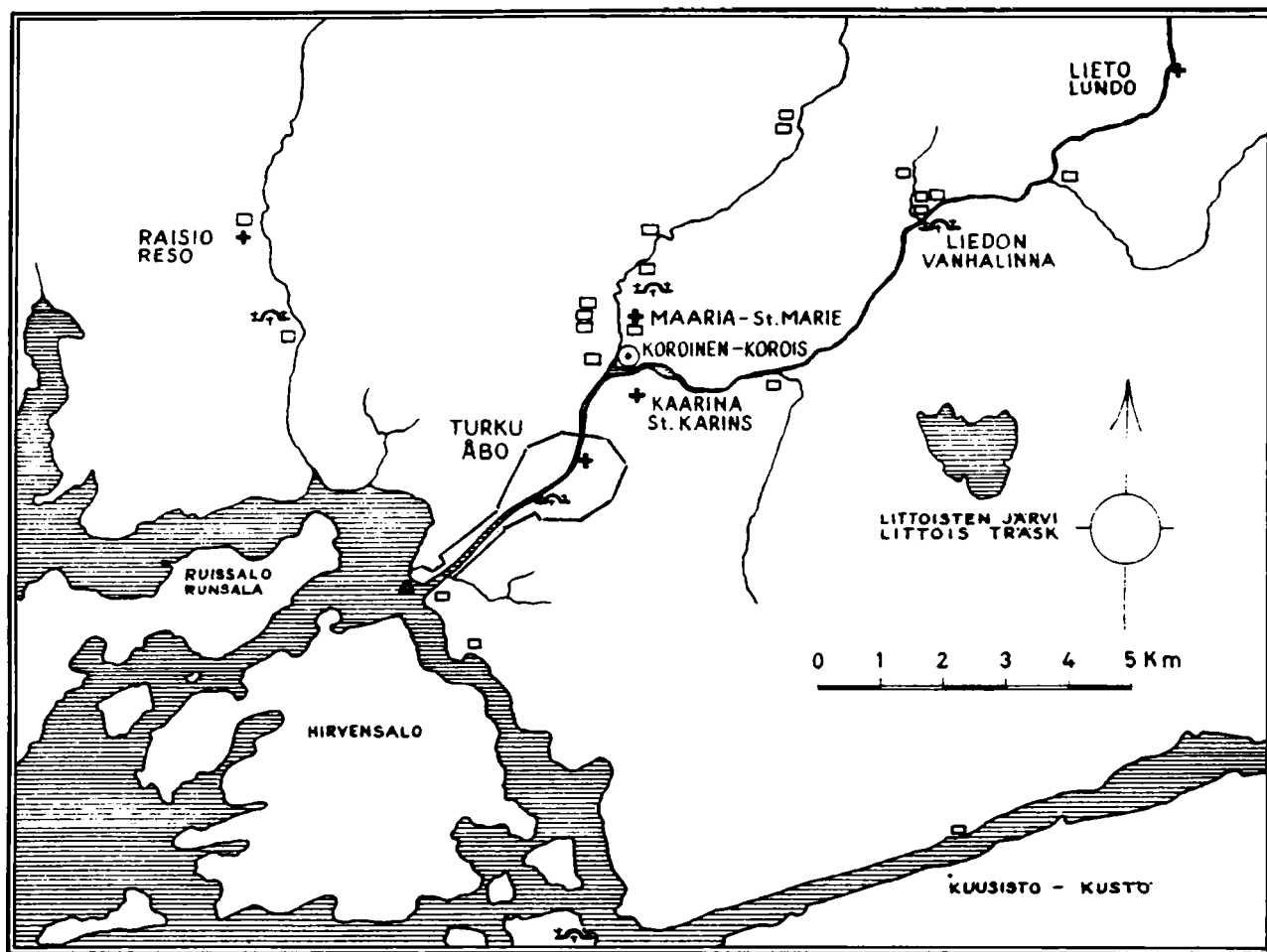

Fig. 1. Åbotrakten på 1200-talet. Korois på en udde var biskopssäte 1229-1300. Sistnämnda år invigdes den slutliga domkyrkan, som är utmärkt med ett kors innanför stadens gränser. Åbo slott vid åmynningen är utmärkt med en triangel. Ritat av Reino Mattila enligt författarens anvisningar.

Henrik fr.o.m. invigningen år 1300 var kyrkans skyddshelgon. De marknader, som genom hela medeltiden och ännu långt senare hölls i Åbo, var St Hen-

riksmarknader, 19 januari och 18 juni. Mycket tyder på att marknaderna hade sitt ursprung i den St Henrikskult, som två gånger om året lockade folk till Åbo

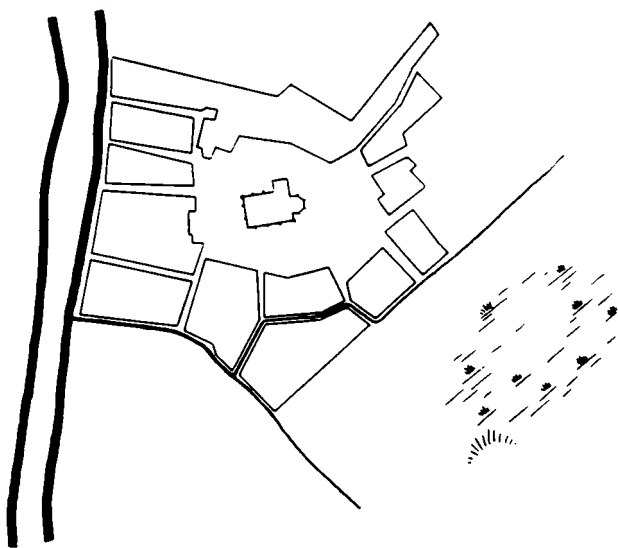

Fig. 2. Åbo domkyrka med sin omgivning under tiden 1300-1318. Kvarterens form återgår på stadens äldsta karta från 1634. Enligt C J Gardberg, *Den medeltida stadsplanen i Åbo* (1969).

och dess domkyrka. Efter rådhusorgetts tillkomst bestod torget vid domkyrkan som ett andra torg för häst- och vedhandel (3).

Jag nämnde redan, att ett permanent domkapitel inrättades 1276 eller något år därefter. Också det här kan ha medverkat till att den lilla kyrkan i Korois måste ersättas med en större domkyrka. Uppenbart är, att inrättandet av domkapitlet och flyttningen av domkyrkan måste ses i ett sammanhang. De detaljer som har bevarats av den äldsta murade kyrkan tyder på att den stod under arbete på 1280-talet. 1291 kunde man välja ny biskop i den förnyade sakristian. År 1300 invigdes kyrkan som en rektangulär salkyrka med ett smalare femsidigt kor i öster (4).

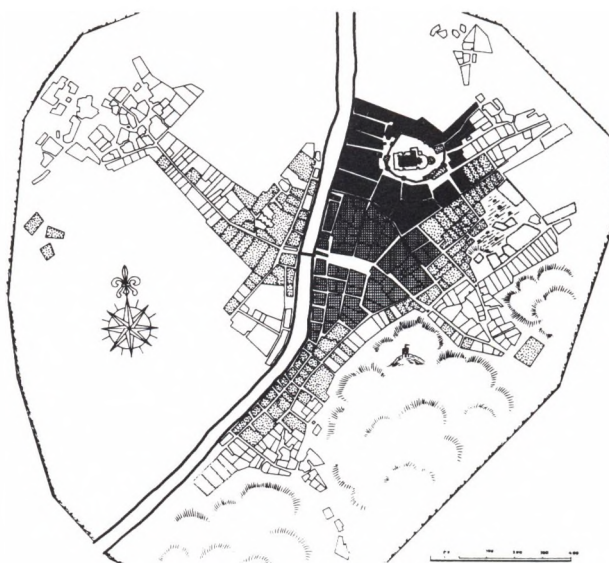

Fig. 3. Åbo år 1634 med olika skeden i stadsplanens tillväxt utmärkta. Domkyrkans stadsbildande funktion framträder vid en jämförelse med föregående bild. Enligt C J Gardberg, *Den medeltida stadsplanen i Åbo* (1969).

Senare, efter en brand 1318, utbyggdes staden mot söder. I den äldsta delen dominerade fortfarande kyrkan. Den delen avgränsades mot söder av en bäck, ett biflöde till ån, den s.k. Gropen (av tyskans Grube). Kvarteren söder om bäcken, som tydligen utstakades på 1320-talet, under återuppbyggnaden efter branden, grupperades kring det långsmala torget, som i sin övre ända hade rådhuset, i sin nedre ända bron över ån, byggd senast 1414.

Vägarna till staden spelade en stor roll för stadsplanens utformning. Redan den äldsta anläggningen kring domkyrkan nåddes av en väg, den s.k. tavastländska oxvägen, som ledde till torget söder om kyrkan. Senare löpte denna väg till rådhusorget. Från

Fig. 4. Åbo år 1818 enligt en lavering av Carl von Kugelgen. Privat ägo. Museiverket, Historiska bildarkivet.

öster kom den s.k. stora strandvägen, som började i Viborg och som sedan löpte utmed sydkusten, från kyrka till kyrka. Över Nylandsbacken kom den in i staden och ledde ned till rådhuset, där den framför

Fig. 5. Karta över Borgå 1696. Vägar från fyra väderstreck leder till kyrkan. Sydväst om kyrkan den diagonala Flensborgsbrinken (se bild 6), sydöst om kyrkan Hörngränden (se bild 7), som på denna karta redan har förlorat sin funktion som en infartsväg från öster. Stadsporten har flyttats upp till stadens nordöstra hörn. Riksarkivet, Stockholm.

Fig. 6. Borgå söder om kyrkan. Till vänster Mellangatan, som följer åns sträckning, till höger Flensborgsbrinken, som diagonalt genom kvarteret leder upp till kyrkan. Foto C.J. Gardberg.

rådhuset förenades med den tavastländska oxvägen. Därefter kunde man fortsätta längsmed torget, över bron och vidare västerut, mot Åland och Stockholm. Vid bron korsade vägen den vattenled, som över Östersjön kom från de tyska städerna och som längs med ån fortsatte in mot land. Åbo kom därför att växa upp vid en vägkorsning, som var den troligen viktigaste i landet (5).

I det här sammanhanget är det dock skäl att konstatera, att torget med sina tillöpande vägar kom in i bilden först under det andra skedet i stadsbebyggelsens historia, efter branden 1318. Den verkligt stadsbildande faktorn på denna plats var kyrkan och de gårdar, som under 1200-talets senare hälft byggdes mellan stranden och kyrkokullen.

Domkyrkan i Åbo spelade en stor roll inte bara i

stadsplanen; den bör studeras också med tanke på stadsbilden. Ju längre utbyggnaden av kyrkan fortskred, desto mäktigare tedde den sig i förhållande till den omgivande bebyggelsen. Det här framgår tydligt av den lavering, som Carl von Kugelgen gjorde från Vårdberget 1818, nio år före stadens brand (se bild). Som en mäktig katedral, en hög basilika med västtorn, tronar domkyrkan över den låga bebyggelsen i sin omgivning.

Mycket tyder på att kontrasten medvetet eftersträvades redan på 1400-talet. Under 1300-talets senare hälft hade domkyrkan förlängts till det dubbla genom ett nytt treskeppigt högkor. I sin helhet var kyrkan fortfarande en hallkyrka. Fr.o.m. 1380-talet byggdes mindre kapell utanpå byggnadskroppen; dessa done-rades av bl.a. biskoparna som kombinerade helgonkapell och gravkor. Varje gång ett kapell byggdes måste ett fönster i kyrkmuren slopas. När kapellen slutligen på den södra sidan täckte hela kyrkans mur, förenades de i slutet av 1400-talet under ett gemensamt tak, vilket man kan se på laveringen från 1818 (6).

En genomgripande ombyggnad företogs vid mitten av 1400-talet, med avslutning 1466. Då revs valven i hallkyrkans mittskepp och kyrkorummet ombyggdes till en basilika. Samtidigt torde man ha förhöjt västtornet, som därvid balanserades mot det höga mittskeppet. Det var nu som kyrkan blev en verklig katedral, synlig över hela staden.

Juhani Rinne, som har skrivit kyrkans byggnadshistoria, antog att ombyggnaden till en basilika föranledes av att interiören hade blivit nästan helt mörk; de ursprungliga fönstren hade ju blivit förbyggda av de många sidokapellen. Utan tvivel kan det här ha varit en av orsakerna (7).

Man bör dock samtidigt notera, att den höga basilikan med västtorn under 1400-talet blev något av en

Fig. 7. Borgå, Hörngränden, som från öster ledde till kyrkan. Ända till mitten av 1600-talet var gränden en led i den väg, som från Viborg löpte till Åbo. Foto C.J Gardberg.

statussymbol för städerna kring Östersjön. I Reval ombyggdes både domkyrkan och St Nicolai till basilikor utan att det fanns några problem med belysningen. Andra exempel finns från Rostock, Stralsund och Wis-

Fig. 8. Borgå med stadskyrkan (sedan 1723 domkyrka), som troligen på 1450-talet fick sin dekorativa gavel. Foto C J Gardberg.

mar. Tydligt började man medvetet eftersträva en monumental betydelse för kyrkan i stadsbilden (8).

I Åbo markerades kyrkans roll i både stadsplanen och stadsbilden ytterligare genom den mur, som biskop Konrad Bitz lät bygga runt kyrkan på 1470-talet och som i sig innefattade byggnaderna för både domkapitlet och katedralskolan. En liknande mur med byggnader kan fortfarande ses i Uppsala. I Frombork

(Frauenburg) i norra Polen är en sådan mur kring katedralen ännu helt bevarad. Murbygget påminner om att Åbo under 1400- och 1500-talen torde ha varit rikets andra stad efter Stockholm (9).

Stadskyrkans betydelse som en stadsbildande faktor kan studeras också i Borgå. Där fanns tre huvudkomponenter, som småningom formade staden: Borgbacken, kyrkan och rådhuset med sitt torg.

Borgen, vars ursprung fortfarande är outrett, var troligen äldst. Eftersom den gav namn åt både ån och staden är det tänkbart, att den fanns redan när de svenska kolonisterna någongång på 1200-talet anlände till den i övrigt obebyggda nyländska kusten. Också landskapsnamnet Nyland tyder på att man tog nytt land i besittning.

Borgen kom tydligen mycket tidigt att bli ett säte för den svenska fogde, som administrerade östra Nyland; fogden för västra Nyland satt på Raseborg. Sydöst om borgen, på den östra åstranden, uppstod småningom en liten by. I den kom kyrkan att bli stadsbildande på samma sätt som i Åbo. Man kan därför räkna med en bestämd kronologisk utveckling: borg, kyrka och stad (10).

Kyrkans roll framträder tydligt om man ser hur stadsplanens äldsta gator alla är vägar som leder till kyrkan, från fyra olika väderstreck. Samtidigt ser man att kyrkan, precis som i Åbo, låg vid den s.k. stora strandvägen, som med början i Viborg löpte västerut längs med kusten. Också här finns en bro över ån och alltså en väggkorsning, där landsväg och vattenväg möttes. Det kan tilläggas, att de medeltida stenkyrkorna ända från Viborg till Åbo låg vid strandvägen, Finlands viktigaste landsväg under århundraden.

Kyrkan i Borgå låg alltså i en mötespunkt för vägar från fyra väderstreck. Därtill fanns norr om kyrkan – och finns fortfarande – ett trekantigt torg, som senare, efter tillkomsten av rådhuset, fungerade som ett andra rangens torg för häst- och vedhandel. Också i fråga om torghandeln möter vi alltså samma mönster som i Åbo. Det äldsta torget låg vid kyrkan, men när staden utvecklades och fick råd och rådhus flyttades handelsfunktionerna till ett nytt torg intill rådhuset.

I Borgå ligger kyrkans platå och rådhuset på olika nivåer; skillnaden är 18 meter. Kvarteren kring

rådhuset och vid åstranden bär spår av en tydlig regelbundenhet. De är möjligen medvetet stadsplanerade vid tiden för stadsrättigheternas tillkomst vid mitten av 1300-talet. Intressant är dock, att den ursprungliga vägen mot kyrkan från söder skar diagonalt genom kvateren mellan rådhuset och kyrkan (se bild). Just det här antyder två skeden i stadsbildandet, ett första där vägarna mot kyrkan blev utgångspunkter för de äldsta gatorna, och ett senare som fick sin prägel av en medveten stadsplanering. Det är inte otänkbart, att de två skedena i Borgå illustrerar läget dels före Magnus Erikssons stadslag, dels efter (11).

Slutligen kan man fråga sig, om inte utbyggnaden av kyrkan i Borgå med en hög dekorativ tegelgavel, som höjer sig över stadsbebyggelsen, bottenar i samma strävan att synas, som präglade ombyggnaden av domkyrkan i Åbo till en basilika. Arbetena gjordes samtidigt, i Borgå på 1450-talet, i Åbo på 1450- och 60-talen. Mycket tyder på att man i båda fallen – liksom i samtida exempel från Reval, Stralsund, Rostock och andra städer – kan skönja en första yttring av den självmedvetenhet och den stolthet över sin egen kyrka och sin egen stad, som med renässansen blev ett kännetecken för den europeiska stadskulturen.

Noter

1. C.J. Gardberg, Åbo stads historia från mitten av 1100-talet till år 1366 (Åbo 1973), s. 66-75.
2. Gardberg, a.a., s. 79-80.
3. C.J. Gardberg, Den medeltida stadsplanen i Åbo. Åbo stads historiska museum, Årsskrift 1968-1969, s. 27-32.
4. C.J. Gardberg, Åbo domkyrkas tidigaste byggnadsskeden. Finskt Museum 1978, s. 39-50.

5. Gardberg, Den medeltida stadsplanen i Åbo, s. 17 o. 31.
6. Juhani Rinne, Turun tuomiokirkko keskiaikana I (Turku 1941), s. 283-287.
7. Rinne, a.a., s. 261-264.
8. C.J. Gardberg, Åbo domkyrka – några synpunkter. Nordisk medeltid, Acta Universitatis Stockholmiensis 13 (1967), s. 241-244.
9. Rinne, a.a., s. 333-341.
10. Torsten Edgren, Om det medeltida Borgå i allmänhet och Borgbacken i synnerhet. Finskt Museum 1985, s. 36-38, 62-63.; C.J. Gardberg, Tankar om den medeltida stadsplanen i Borgå. Studia praehistorica Fennica C F Meinander septuagenario dedicata, Iskos 6 (1986), s. 25-29.
11. Gardberg, Borgå, s. 27.